

LBRIS

We know
books

Zoltán Rostás

Monografia ca utopie

Convorbiri cu Henri H. Stahl (1985-1987)

Ediția a II-a

Adnotată, comentată și completată cu un document inedit

paideia

București, 2025

Cuprins

Prefață.....	5
Prefața la ediția I	7
„Eu n-am fost fanatic niciodată”	11
„Milionar la Viena”	40
„Metoda tirbușonului”	58
„Se poartă dacii, și nu slavii”	81
„Monografia pe patru bătrâni”	101
„Lasă-l pe om să-și facă damblaua”	108
„Nu mă jenez să spun despre ce a fost vorba”	124
„Un bun organizator de viață socială”	146
„Și eu am fost disident”	167
„Munca - un viciu pur și simplu”	178
„Mă cert cu Mircea Eliade”	183
„Ni s-a tăiat cariera”	204
„Ce-i cu cometa Halley?”	223
„Să despartți oile albe de cele negre”	233
15. „Rinocerii”	242
„La pensie, ca suplinitor”	258

„Să găsești o problemă a ta”	265
„Tot ce n-ai reușit să scrii este pierdut”	270
„Împotriva lui Gusti”	279
„Cei de sus și cei de jos”	296
„Lenin e bakuninist”	323
„Psihologia omului cu condei”	343
Appendix. Ultimul meu interviu cu Profesorul Henri H. Stahl despre actualitatea social-politică.....	361
Indice de nume.....	375

„Eu n-am fost fanatic niciodată”

– Știi cum mă simt? Parcă aș fi un tânăr medic care este chemat la profesor.

– Pentru a-l consulta?

– Da. Și profesorul este în situația de a nu voi să-și facă autodiagnostic, și l-a chemat pe tânărul ăsta. Și nici măcar nu-l ajută! Știi că aș vrea să completăm firul, bineînțeles, îl constituie memoriile Dvs.¹, care însă oferă doar un digest, o condensare foarte intensă, iar pentru înțelegerea întregului fenomen este nevoie de o detaliere². Din memoriile Dvs., oarecum paradoxal, apar două lucruri. În primul rând, că ai optat pentru Facultatea de Drept, după ce ai avut un mediu de istorici, Iorga, preocupările tatălui Dvs. etc., pe urmă, după cinci ani de la terminarea facultății, după alte influențe de ordin ideologic, politic, optați pentru o sociologie care nu vrea să fie partinică sau partizană. Este foarte interesant, și cred că mai întâi ar trebui să ne oprim la prima întrebare: de ce ai optat pentru Drept? Că nu explicați în memorii nimic...

– Păi, cum să spun? Am fost un băiat foarte ascultător. A fost dorința părinților mei, a tatălui meu³, că eu voi face carieră de avocatură. Li se părea lor că asta este... Avea două ambiții: să fiu cel mai bun stenograf⁴ din țară, ceea ce am fost, și să fiu un

¹ Este vorba de *Amintiri și gânduri din vechea școală a „monografiilor” sociologice*, Editura Minerva, București, 1981.

² Am început seria de convorbiri în anul 1985 pe fondul continuării restricțiilor impuse de organele de partid și de stat, dintre care cea mai importantă și mai greu de suportat a fost raționalizarea consumului de energie. Era și anul aniversării a 20 de ani de la alegerea lui N. Ceaușescu ca secretar general al PCR, prilej cu care cultul personalității sale a atins noi culmi prin înființarea muzeului cadourilor primite de-a lungul anilor.

³ Henri Stahl (1877-1942) istoric, paleograf, scriitor.

⁴ De fapt, tânărul Stahl urma să moștenească abilitatea stenografică de la tată lui, inventator al sistemului stenografiei românești.

foarte bun avocat, ceea ce n-am fost. Că nu se potrivea deloc meseria asta cu mine. Și am făcut Dreptul⁵, ca să-l fac. Dar, în paralel, am făcut Literele. Chiar atunci când făceam studiile de drept și mergeam la Facultatea de Drept, mă duceam la toate celelalte facultăți. În vremea aceea aveai posibilitatea să urmezi orice fel de facultate vroiai, fără să te înscrii și fără să se facă un control al prezenței tale la facultate. Așa că am urmat la vremea aceea te miri ce. Literele, sigur, toate, dar și Facultatea de Matematică, și Facultatea de Teologie, și la Politehnică, peste tot, unde auzeam că e un profesor bun, mă duceam să-l ascult..., și Medicină... așa că Dreptul a fost o întâmplare, o eroare (*râde*) de care m-am dumirit rapid. Mi-a folosit Dreptul, pentru că e o disciplină care ajută la formarea logică a omului. Dreptul constă în precizarea tuturor termenilor pe care-i folosești, a conceptelor și a silogismelor care se pot stabili, raționamentele merg pe baza conceptelor. Definiția conceptelor este esențială. Și l-am avut la Drept în primul rând pe Istrate Miclescu⁶, un mare maestru în acest mod de a concepe; de la el am învățat: dacă nu ai capacitatea să lucrezi cu concepte clare, nu ajungi la niciun rezultat.

– *În nicio știință socială...*

– În nimic, în niciun fel de judecată; Dreptul se ocupă totuși de probleme sociale, îmi aduc aminte de lecții ale lui, în care nu făcea altceva decât definiții precise, ce înseamnă „caz de forță majoră”, deosebirea lui față de „cazul fortuit”, ce înseamnă „escrocherie” și ce înseamnă „abuz de încredere”, chestii de-astea, care sunt extrem de interesante, pe care judecătorii nu le știu și, plus de asta, jonglezi cum vrei cu ele, pentru că drumul cel mai scurt între două puncte (*râde*) este cel ocolit! Dar, dacă nu posezi conceptele, nu poți să faci treaba asta. Și am rămas cu această manie: într-adevăr, nu pot să sufăr folosirea în sociologie a unor noțiuni cărora nu le-ai dat un conținut precis. Nu... am mai avut, pare-mi-se, o discuție amândoi pe această problemă..., nu cred că trebuie să ajungem la o standardizare a conceptelor, dar cer ca fiecare om, fiecare sociolog să lucreze cu concepte proprii, și să-mi spuie și mie care-i conceptul pe care-l folosește, ce înțelege prin fiecare din ele. Pe urmă, evident, m-a interesat sociologia dreptului, în primul rând, pentru că aveam această pregătire.

– *Dar la facultate nu au fost asemenea tendințe, nu?*

– Nu, nu. Erau profesori de drept tehnic pur, fără filosofie. Sigur, care ar fi trebuit să facă așa ceva; era Mironescu⁷, care avea un curs de „enciclopedia dreptului”,

⁵ A început studiile universitare în 1918 și le-a terminat în 1921.

⁶ Miclescu, Istrate (1881-1952), pe lângă cariera universitară a fost decan al Baroului de Ilfov. Deputat, ministru al Afacerilor Externe (1937-1938) și de Justiție (1939).

⁷ Mironescu, Gheorghe G. (1874-1949), profesor universitar, fruntaș național-tărănist, în două rânduri prim-ministru, membru de onoare al Academiei Române.

dar care nu făcea sociologia dreptului, ci făcea expuneri de filosofie generală. Social foarte vag, foarte neprecis... asta a fost la Drept, n-am avut acolo decât un singur om de la care am învățat, Istrate Micescu. Și de asta îi sunt recunoscător, și nici acum, după atâția ani de zile, nu mi-au ieșit din minte învățăturile lui. Când spun „familie”, „sat”, știu precis ce vreau să înțeleg prin ele. Și, pe cât se poate, le spun încă o dată. Adică: „familie” – eu înțeleg cutare lucru prin familie; „sat”, asta e satul... toate conceptele.

– *Deja în perioada studenției v-ați orientat spre socialism, sub influența fratelui⁸ Dvs., sau asta a fost mai târziu, după facultate?*

– Nu. Încă de la început am intrat în cunoașterea destul de adâncită și cu o admirație mare față de Gherea⁹. Fratele meu era el însuși gherist, era elev al lui Gherea și în admirația lui Gherea. Chipul cum a pus Gherea problema, pe mine m-a copleșit și eu n-am făcut altceva decât să merg mai departe pe ideea aceasta a lui Gherea. Ei, Gherea avea ca idee de bază o țară patriarhală, asupra căreia există impactul unei pătrunderi capitaliste, înglobarea țărilor înapoiate în sfera de influență a capitalismului. M-am convins că Gherea știe ce-i capitalismul. Părerea mea însă, personală, era că nu știe ce-i o țară înapoiată. Nu știa bine ce este țara românească. Adică, avea impresia că țara românească, la vremea lui, era o țară care trăia în plin feudalism, în servaj plin, în iobăgie completă.¹⁰

– *De unde avea această impresie, că nici în Rusia nu mai era cazul, de unde a fugit el?*

– Păi era, era, era.

– *Da?*

– Sigur că da. Fiindcă Gherea venise cu o concepție de narodnic¹¹, și narodnicii erau entuziaștii unor situații de comună primitivă, *mirul*. El avea această credință, că la noi în țară e așa ceva, o țară înapoiată, trăind încă în forme de viață medievală, în care a pătruns capitalismul. Asta nu era o idee a lui, era o idee pe care o luase de la Plehanov, că Plehanov făcuse aceeași rută: narodnic la început, dar la un moment dat și-a dat seama: stai, că nu-i chiar așa. Acolo problema s-a pus odată cu pătrunderea

⁸ Voinea, Șerban (Gaston Boeue, 1893-1972), frate după mamă al lui H.H. Stahl. Militant și teoretician socialist, după 1947 a activat în emigrație.

⁹ Dobrogeanu-Gherea, Constantin (1855-1920), sociolog și critic literar. Unul dintre organizatorii și teoreticienii mișcării socialiste din România, propagator al ideilor marxiste. În gândirea critică românească a ilustrat direcția sociologică.

¹⁰ Vezi opera sa *Neoiobăgia* din 1910.

¹¹ Concepția narodnică s-a format în Rusia țaristă în a doua jumătate a secolului XIX. Narodnicii urmăreau realizarea unui socialism bazat pe proprietatea comună a pământului, ocolind relațiile capitaliste și autocrația țaristă.

capitalismului. Este adevărat, a pătruns capitalismul în Rusia, dar narodnicii spuneau: nu. Plehanov¹² a spus: ba da, e în plină mișcare de transformare a acestei societăți înapoiate. Plehanov credea că este comună primitivă, despoție asiatică; spuneau precis, el, apoi Troțki¹³, și Lenin de la o anumită vreme: despoție asiatică, în care pătrunde capitalismul. În ce măsură Gherea o fi fost influențat de Plehanov, nu pot ști, fiindcă nu știu rusește și cărțile narodnice ale lui Plehanov nu au fost traduse. S-a tradus Plehanov cel de mai târziu, pentru cel de la început, de la narodnicism la marxism, nu avem texte, așa că nu-mi dau seama. Dar ar fi o temă de studiat: în ce măsură? De altfel, în ce privește metodele de pătrundere a capitalismului la noi în țară, Gherea, înainte de Lenin, a făcut dovada aceasta, în scris, a teoriei pătrunderii capitaliste. Nu-i zice „prusac”¹⁴, că el studia țara românească. Teoria lui este spusă înainte de Lenin. Dar aceasta este o problemă care ar trebui să fie adâncită: în ce măsură a cunoscut Gherea, mai târziu, teoriile lui Lenin. Nu se știe. După cum tot așa de interesant – pentru că veni vorba – ar fi să arătăm că Zeletin¹⁵, care-i antigherist, nu face nimic altceva decât să repete poziția lui Pokrovski¹⁶. Exact aceeași: nu-i adevărat că există o pătrundere a capitalismului, capitalismul se dezvoltă în Rusia exact cum s-a dezvoltat în Apus. Adică, pe calea capitalismului comercial. În ce măsură Zeletin l-o fi cunoscut pe Pokrovski, nu știu, dar, în orice caz, paralelismul este clar. Lipsește însă combaterea lui Pokrovski, care s-a făcut în Rusia. La un moment dat, Pokrovski a fost dărâmat și făcut praf de către adepții lui Stalin; Rubinstein¹⁷ este cel care l-a făcut praf pe Pokrovski, mergând pe teoria lui Lenin: calea prusacă de impact asupra unei despoții orientale și asupra unei formațiuni feudale. Asta-i o problemă de continuitate, de influențe, sau de potriviri întâmplătoare, care ar trebui scoase în relief. S-a încercat treaba asta, dar foarte slab. A încercat la noi, de pildă, s-o facă Valeriu

¹² Plehanov, Gheorghii Valentinovici (1856-1918), teoretician marxist, considerat părintele marxismului în Rusia. Lucrări în domeniul materialismului istoric, de estetică și istorie. Deși prieten cu Lenin, s-a opus Revoluției bolșevice din 1917.

¹³ Troțki, Lev Davidovici (1879-1940), om politic sovietic, participant la Revoluția din 1905-1907. Comisar al poporului pentru Afaceri Externe (1917-1918) și pentru Apărare (1918-1924), eliminat din conducerea statului, exilat la Alma-Ata (1927), apoi expulzat din teritoriile sovietice (1929). Asasinat în Mexic.

¹⁴ Calea „prusacă” reprezintă metoda de desființare a relațiilor feudale în agricultură, pe calea reformelor.

¹⁵ Zeletin, Ștefan (pseudonim al lui Ștefan Motăș; 1882-1934), sociolog, economist, profesor universitar la Iași. Studii asupra economiei românești (*Burghezia română. originea și rolul ei istoric, Neoliberalismul*).

¹⁶ Pokrovski, Mihail N. (1868-1932,) istoric marxist rus.

¹⁷ Rubinstein, Nicolai L. (1897-1963), istoric sovietic cu lucrări privind istoria economică a Rusiei.

Bulgaru¹⁸ care a scos un articol în care arată paralelismul dintre istoria noastră socială și cea a Rusiei. A încercat să facă un antigherism ruso-sovietic Timov¹⁹. Problema este necercetată.²⁰

– *Cred că din motive politice, în primul rând. De probleme de paralelisme s-au apucat pe alte căi.*

– Pe alte căi, și nu întotdeauna sunt oamenii dispuși să atace problemele care nu sunt la modă. Asta n-a fost la modă; totuși, e o problemă.

– *Dvs. când l-ați cunoscut efectiv pe Gherea, când l-ați văzut?*

– (*Râde*) Eu nu l-am văzut. Când a murit, trupul lui a fost expus public la Clubul Socialist²¹, acolo l-am văzut.

– *Deci, cu ideile lui ați făcut cunoștință.*

– Da. Astea le-am știut și am citit cu înverșunare lucrările lui, câte se publicaseră la vremea aceea, că nu s-a publicat totul. Nu era ușor să dai peste ele. Dar polemicile lui cu Stere²², „social-democrație sau poporanism”²³, acelea le-am avut la îndemână și le-am putut citi. De ce aveam eu impresia că Gherea nu știa bine despre țara românească? Pentru că-l ascultasem pe Iorga²⁴. Iorga avea o cu totul altă părere.

– *Și la facultate l-ați ascultat pe Iorga?*

– L-am ascultat și înainte de facultate, mă lua tata cu el pe la conferințele lui Iorga și l-am auzit și la facultate. În orice caz, aveam cărțile lui Iorga, aproape

¹⁸ Bulgaru, Valeriu (1898-1978), profesor la Facultatea de Drept a Universității din Iași.

¹⁹ Timov, Solomon (1898 Basarabia – 1943 Auschwitz), economist și publicist sovietic, autor al lucrării *Problema agrară și mișcarea țărănească din România: Antineoibăgia – critica teoriei lui Gherea* (1929).

²⁰ Deși multe teme (acestea și similare) au fost dezbătută în cărțile sale, profesorul Stahl de-a lungul întregului șir de convorbiri a atras atenția asupra nevoii de continuare a cercetării, pentru clarificarea mulțumitoare a problemelor respective.

²¹ Sediul Partidului Socialist din București.

²² Stere, Constantin (1865-1936), jurist, om politic și scriitor, profesor universitar la Iași. Pune bazele teoretice ale poporanismului, întemeiază (1906), împreună cu Paul Bujor, revista „Viața românească”. Unul dintre întemeietorii Partidului Țărănesc (unit, în 1926 cu Partidul Național Român) și al Partidului Țărănesc Democrat (1930). A publicat studii de drept, articole politice și un roman autobiografic.

²³ Pe fondul crizei mișcării socialiste din România a anilor de după 1907, articolul lui Stere *Social-democratism sau poporanism*, în care Stere neagă relevanța socialismului în țara românească, declanșează polemica cu Gherea, care avea mai mult dimensiune etică și politică, decât sociologic-istorică.

²⁴ Iorga, Nicolae (1871-1940) cel mai important istoric a României în prima jumătate de veac XX. Asasinat de legionari.

biblioteca completă a lucrărilor lui, așa că aveam ce citi acasă... Și Iorga avea o cu totul altă părere. El credea, și cred că avea dreptate, că țara românească nu fusese feudală. Nu se poate vorbi de un feudalism la noi, de un servaj la noi în țară. Țăranii români au fost liberi, trăind în sate autonome devălmașe; ei n-au ajuns în robie, la servaj, decât în 1600, cu „legătura lui Mihai”²⁵, urmând Iorga în această privință pe Bălcescu, întrucât Bălcescu a fost teoreticianul tezei acesteia. Dar, în orice caz, asta era situația care îmi rămăsese în minte, trebuie să fie o imagine a unui sat care trebuie să fi fost altceva decât un sat de țărani șerbi, supuși unui despot local, care era boierul. Ce să fi fost, care a fost? Căutam un răspuns care nu exista. Singurul care a pus problema satului devălmaș, am aflat-o ceva mai târziu, dar totuși foarte devreme, înainte să fi ajuns la Gusti, a fost Rosetti²⁶, singurul istoric care a pus problema dacă nu cumva satele acestea românești n-au fost „Feldgemeinschaft”²⁷-uri. Și el se sprijinea, foarte interesant, este chiar singurul care s-a sprijinit pe maghiarul Tagányi, care punea această problemă. Dar, atât a spus Rosetti, că în rest n-a spus nimeni așa ceva. O problemă ridicată, căzută și moartă. După aceea, mai târziu, am dat peste Ion Ionescu de la Brad²⁸, care, atunci când a lucrat în Putna, în Vrancea, a vorbit de asemenea probleme, dar și el destul de vag. Dar, în orice caz, părerea mea a fost că există sate românești libere, cu țărani liberi, care probabil reprezintă vechea situație a țăranimii române. Ca atare, trebuie să ne apucăm să studiem această problemă, aceea a proprietății devălmașe. O problemă pe care am avut-o de la început.

– *Problema proprietății, cred că, la început, și sub influența studiilor juridice...*

– Da, dar studiile de drept... Am citit la vremea aceea, întâmplător, l-am citit pe Laveleye²⁹, de pildă, care vorbește de așa ceva, dar nu de la cursuri, la cursuri nu se pomenea așa ceva. De aceea am reușit, îndrumat și de fratele meu, care mi-a spus: bagă de seamă, materialul ăsta l-a scris cutare, a scris cutare lucru, poți să citești...

– *El cu ce se ocupa?*

– Era funcționar. De la el am aflat că există Frédéric Le Play³⁰, de la el am

²⁵ Revoluționarul și istoricul Nicolae Bălcescu (1819-1852) a tratat această problemă în opera sa fundamentală *Români supt Mihai Voievod Viteazul*.

²⁶ Rosetti, Radu (1853-1926), istoric și scriitor, autor de studii despre problema agrară.

²⁷ Feldgemeinschaft – comunitatea pământului.

²⁸ Ionescu de la Brad, Ion (1818-1891), revoluționar pașoptist, agronom și economist, întemeietorul științei agricole moderne în România. Rol important în realizarea reformei agrare din 1864.

²⁹ Laveley, Émile Louis Victor de (1822-1892, economist, sociolog, istoric belgian.

³⁰ Le Play, Frédéric Pierre Guillaume (1806-1882), sociolog francez, inginer de

află că există un *Anti-Dühring*³¹, și l-am citit. În timp ce făceam dreptul, în anul I de facultate, înainte cu mult de a ajunge la Gusti, tendința mea a fost să încerc să fac o lămurire a acestei probleme a sistemului juridic al devălmășiei. Până la urmă mi-am dat seama că nu-i doar un sistem juridic, ci e vorba de un sistem de viață socială. Are, evident, și aspecte juridice, dar e un fenomen complex. Astea fiind gândurile care mă frământau, faptul că am putut cu Gusti să fac aceste studii, m-a hotărât să merg la Gusti. M-am înscris, deci, nu de dragul sociologiei, ci de dragul posibilității de a face cercetări la sate. Ideea de a face cercetări la sate, însă în sensul unei dezbateri, al unei încercări de lămurire a teoriei Gherea. Și am reușit, într-adevăr, după un an de cercetări la Rușețu, să-l conving să mergem la Nereju, care era în plin centru al problematicii mele.

– *Înainte de a intra în problematica efectivă a cercetărilor, aș vrea să vă întreb: pentru Dvs. întâlnirea cu socialiștii, preocupările acestei vizite la Viena erau determinate de un interes teoretic, sau și de acțiune?*

– Nu, pur teoretic. Da. Trebuie să recunosc, pur teoretic. Nu am avut veleități și nici calități de politician. N-am avut. Cel mult am fost conferențiar, la asta am fost folosit de-a lungul vieții întregi.³² Ca să vorbesc, dar nu la acțiune politică. Nu m-a pasionat problema aceasta. Am fost convins că materialismul istoric este o admirabilă unealtă de cercetare științifică, însă atâta³³. Nu am fost prea entuziast nici ca socialist. Kautskist³⁴, kautskist, dar îl citisem și pe Bernstein³⁵, ca să nu zic

mine, fondator al metodologiei monografiilor sociologice. Autor al unor lucrări sociografice despre condițiile de viață ale familiilor de muncitori, respectiv ale populației sătești.

³¹ *Anti-Dühring* lucrare fundamentală a curentului marxist elaborat de Friedrich Engels din 1877.

³² Această atitudine contemplativă, interesul pentru cunoaștere, de a se informa direct pentru a înțelege și nu pentru a relata sau a lua imediat atitudine, reprezintă particularitatea manierei sale de a-și reaminti viața. Nu povestește despre viața de licean în Bucureștiul sub ocupație germană, nici de convulsiunile politice, militare, sociale ale anilor studenției de după război. Observarea fie a mișcărilor sociale din București, fie ale celor studențești, fie a frământărilor din sânul curentului socialist sau a comportamentului politicianilor din Parlament devin motive de reflecție, de cercetare de lungă durată.

³³ Prin această delimitare, Stahl contestă valența mobilizatoare la acțiune politică a materialismului istoric.

³⁴ Kautsky, Karl (1854-1938), publicist și om politic austriac. Unul dintre liderii social-democrației austriece și ai Internaționalei a II-a, secretar al lui Fr. Engels. A contribuit la impunerea liniei marxiste, împotriva lui E. Bernstein la congresul de la Erfurt (1891). Popularizator al marxismului, apoi adversar al acestuia de pe poziții de centru.

³⁵ Bernstein, Eduard (1850-1932), conducător al social-democrației germane, cu opțiuni reformiste.

numai de el, și pe mulți alții. Eram foarte impresionat de Proudhon³⁶, de socialiștii comuniști francezi; nu eram deloc convins ca Marx are dreptate când spune că, în mod fatal, vom ajunge la o societate socialistă. Și, în orice caz, nu eram deloc convins că societatea socialistă are aspectul pe care-l voiau bolșevicii. N-am putut să merg pe treaba aceasta.³⁷

– Nu mă pot transpune la începuturile anilor '20, dar Dvs. ați văzut o legătură între marxism și bolșevism?

– Păi, se punea problema sciziunii, eram în preajma sciziunii dintre social-democrați și comuniștii bolșevici. Eu aveam o influență social-democrată, fratele meu era social-democrat și Gherea era antibolșevic. Problema era deci în plină dezbateră în momentul acela, în discuții publice, în cluburile socialiste. Eram la curent cu dezbaterile acestea. Și eram convins că social-democrații au dreptate. Kautsky era pentru mine un mare dascăl. Am crezut în ce spune, deși îl citisem și pe Bernstein, și pe David³⁸, cel care a pus problema agrară și care mă interesa în mod deosebit, și pe mulți alții. De altfel, asta a fost și una dintre vinile care mi s-au adus atunci când am fost judecat și dat afară din partidul comunist. Ca social-democrat, am fost vărsat la comuniști³⁹ și aici am fost judecat și dat afară.

– În '51?

– În '52. Mi s-a spus: dumneata l-ai citit pe Bernstein. Am spus: nu numai pe Bernstein, eu citesc foarte mult (*râde*). Am spus, domnule, în religia catolică sunt o serie întregă de autori apocrifi, pe care n-ai voie să-i citești. Cu o dezlegare: dacă ești episcop. Și am spus: eu, în materie de marxism, mă consider episcop, i-am citit pe toți. Troțki? L-am citit pe Troțki, sigur că l-am citit. Ești dator să-l citești pe Troțki. Și pe toți. Și pe... te miri cine, pe toți austro-marxiștii. Sunt dator ca om de știință, de carte, să-i citesc pe toți, nu? La mine în bibliotecă poți să-i găsești pe toți, poți să mă acuzi că sunt orice, că sunt hitlerist, și troțkist, și legionar, și tot ce vrei, plus proudhonist, plus fourierist, plus saintsimonist, plus orice vrei.

³⁶ Proudhon, Pierre-Joseph (1809-1865), teoretician și socialist francez, adept al federalismului economic și politic, precursor al sociologiei, alături de Saint-Simon și A. Comte. Fondator al sistemului mutualist, al sindicalismului revoluționar.

³⁷ Am fost surprins că la prima convorbire profesorul s-a poziționat atât de tranșant și fără echivoc pe o poziție antibolșevică, poziție neacceptată public în anii '80.

³⁸ David, Eduard Heinrich Rudolf (1863-1930), politician social-democrat german. Autor al lucrărilor *Sozialismus und Landwirtschaft*, 1903, *Sozialdemokratie und Vaterlandsverteidigung*, 1915.

³⁹ În 1948, Partidul Social-Democrat a fost unificat fără drept de apel cu Partidul Comunist din România, formând Partidul Muncitoresc Român.

– Dacă judeci după cărțile din bibliotecă...

– Da, pe care am fost dator să le citesc. Apoi, ca să știi care e părerea mea personală, întreabă-mă, și-ți spun! (*râde*). Se supără oamenii când le zici treaba asta. Am fost odată întrebat – dar asta n-are nicio legătură cu discuția noastră – dacă sunt un cetățean conștient, dacă merg după indicațiile date de partid. Am spus: da, sunt de acord cu partidul, în măsura în care partidul este de acord cu mine. Sunt anumite teme, în care sunt sută la sută de acord cu el, în altele, ba. Nu fac obiecții, pentru că nu fac politică, nici nu strig în gura mare ce nu-mi place, tac din gură, îmi văd de treburile mele, dar... asta e situația (*râde*).

– Mulți gândesc așa, dar nu au curajul să-și exprime principiile... Ați fost student între '18 și '20, deci înainte de sciziunea dintre socialiști și comuniști. În perioada asta i-ați frecventat probabil și pe Moscovici⁴⁰, și pe Grigorovici⁴¹.

– Pe Moscovici da, pe Grigorovici mult mai înainte. Am stat și am ascultat cum vorbeau. Cu Moscovici am intrat în legătură mai târziu, când a publicat..., era fratele meu la Paris plecat și scrisese *Marxism oligarhic*, și se tipărea în tipografia unde lucra Ilie Moscovici. Atunci mergeam să priveghez această tipărire, corecturile și nu știu ce. Acolo l-am cunoscut pe Moscovici, deci mai târziu, cred că era prin '24⁴², sau așa ceva. Înainte îl cunoscusem pe doctorul Iagnov⁴³, care fusese bun prieten cu fratele meu și cu doctorul nostru de casă, și îl cunoscusem pe doctorul Ilie Horodniceanu⁴⁴, despre care nu mai vorbește nimeni.

– Erau bucureșteni?

– Iagnov era bucureștean, Horodniceanu bucovinean. Foarte inteligent, foarte talentat, mare orator, știa carte. A murit de tânăr. Pe ăștia doi îi cunoșteam mai dinainte. Dar, baza concepțiilor politice, ca să zic așa, am luat-o de la Moscovici, care era un om foarte interesant. Știa multă carte. De la el am avut o serie întreagă de cărți, pe care n-aveam de unde să mi le procur, și îmi spunea precis care este poziția lui antibolșevică. Fiindcă era un furios antibolșevic.

– Și el era bucovinean?

⁴⁰ Moscovici, Ilie (1885-1943), membru în conducerea Partidului Social-Democrat (PSD).

⁴¹ Grigorovici, Gheorghe (George) (1871-1950), deputat, fruntaș al PSD, în 1936-1938 președinte al CC al PSD, iar în 1939-1940 subsecretar de stat în Ministerul Muncii.

⁴² De fapt în 1926.

⁴³ Iagnov, Simion (1892-1957), medic, profesor universitar la București. Membru influent al PSD.

⁴⁴ Horodniceanu, Ilie a tradus în română cartea lui Otto Bauer *Calea spre socialism*, reeditată în 1945.